

ПАШКЕВИЧ Г.О.¹, БОГУСЛАВСЬКИЙ Р.Л.²

¹Інститут археології НАН

пр. Володимира Івасюка, 12.

Київ, 04210, Україна

E-mail: galina.pashkevich@gmail.com

²Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН

Національний центр генетичних ресурсів рослин України

Московський пр., 142, Харків, 61060, Україна

E-mail: ncpgru@gmail.com

ВИТОКИ РОСЛИННИЦТВА УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

На підставі аналізу літературних джерел і результатів археологічних досліджень визначено, що землеробство на території України виникло на основі культур, інтродукованих з Передньозазійського центру походження культурних рослин двома шляхами: через Балкани та через Кавказ. У найдавніший відомий період землеробства на території України, трипільську епоху, вирощувались півчасті пшениці: двозернянка та однозернянка, ячмінь півчастий і голозерний, бобові рослини: горох і вика ервілія. Ці культури задовольняли людей за поживними та якісними властивостями, були витривалими до кліматичних умов, невибагливими до ґрунтів, стійкими до грибкових захворювань, пристосованими до примітивного рівня землеробства. Розглянуто використання древніми землеробами дикорослої флори – трав'янистих, плодових, горіхоплідних, ягідних рослин, винограду, лісових порід. Талант і працелюбність населення зумовили розвиток різноманіття культурних рослин через творчу роль спочатку народної, а потім наукової селекції, за рівнем якої Україна займає передові позиції у світі.

Ключові слова: Україна, історія землеробства, культурні рослини, Трипільська культура.

Сортимент культурних рослин у поєднанні з комплексом традиційних прийомів їх вирощування, переробки та споживання є невід'ємною складовою людської культури, яка втілює у собі творчу працю, інтелект, талант багатьох поколінь. Це зумовлює необхідність вивчення та збереження цього надбання. У теперішній час це важливо також у зв'язку з поверненням уваги широких верств у різних країнах до стародавніх сортів і форм рослин як джерела продуктів для здорового харчування.

Землеробство на території України виникло на основі культур, інтродукованих з Передньозазійського центру походження культурних рослин, двома шляхами: через Балкани та через Кавказ. Найбільш древнім був Балканський осередок, на базі якого виникли Центрально-європейський вторинний осередок та Буго-Дніпровський мікроосередок [1].

Багаторічні палеоетноботанічні дослідження матеріалів з розкопок поселень Трипільської культури на території України надали можливість, виходячи зі складу рослин, залишки яких знаходять археологи при розкопках поселень, встановити асортимент рослин, і, спираючись на нього, визначити стан землеробства тих часів. Як всі давні землеробські племена, трипільці вирощували рослини, біологічні властивості яких відповідали природним умовам і стану знарядь землеробської праці і які задовольняли їх за поживними і якісними властивостями. Це були невимогливі та «надійні» рослини, низьковрожайні,

такі, що не потребували добре обробленого ґрунту і високопродуктивних знарядь для збирання і обробки зібраного врожаю.

Вивченням викопних решток культурних рослин і супроводжуючих їх бур'янів протягом декількох десятиліть в Україні цілеспрямовано займаються спеціалісти досить молодої науки, яка ще не налічує і ста років – палеоетноботаніки. Викопні рештки рослин, починаючи від неоліту, тобто від часу появи на території України перших землеробських племен, і по середньовіччя, дають можливість відтворити картину історичного розвитку культурної флори Південно-Східної Європи (сучасних Молдови та України). Саме цей район був першим на території Російської рівнини на шляху неолітичних хліборобів, що прийшли сюди через Балканський півострів з Близького Сходу. Палеоетноботанічні дані побудовані на аналізі великого викопного матеріалу: тисяч фрагментів кераміки та сотень кілограмів обмазки. На ньому виявлено відбитки викопних зернівок і насіння. Друге джерело – обвуглені зернівки, кількість яких в останні роки значно зросла завдяки застосуванню в практиці археологічних робіт методу флотації (промивки) вмісту культурних шарів.

Про трипільське землеробство знаходимо відомості в роботах багатьох дослідників [2-4]. Перший дослідник Трипільської культури В. В. Хвойка знайшов при розкопках сіл Халеп'є та Верем'я під Києвом обвуглені зернівки: «весь пол был покрыт толстым слоем золы, между которыми лежали кучами поджаренные зерна пшеницы». Спираючись на цілу низку знайдених під час розкопок речових доказів, зокрема обвугленого зерна та домішок полови культурних рослин у глиняній стінній обмазці, В. В. Хвойка дійшов думки про те, що землеробство на Середньому Придніпров'ї почалося з часів неоліту [5].

Визначення остаточного складу обвуглених зернівок спеціалістами було зроблене пізніше. У 1926 році зерно оглянув консерватор Київського ботанічного саду А. М. Окснер і визначив, що зерна пшениці, про які писав В. В. Хвойка, належать до пшениці м'якої *Triticum vulgare* L. (синонім *T. aestivum* L.). Пізніше, у 1930 році, це визначення підтвердив професор К. А. Фляксбергер. Він серед зернівок м'якої пшениці знайшов ще кілька зернівок нібито пшениці твердої *Triticum durum* Desf. Про це писала у своїй статті К. Ю. Коршак [6]. У кінці цієї статті розміщено додаток з визначеннями Д. Персидського і О. Липи (с. 54–55), а також фото обвуглених зернівок з району сіл Халеп'я та Трипілья і шматка печини з відбитками полови. На жаль, під час Другої світової війни 1941 – 1945 років палеоботанічні матеріали було втрачено.

До цього фото звернулася у 60-і роки спеціаліст-палеоетноботанік з Молдови З. В. Янушевич. Вона дійшла висновку, що знайдені В. В. Хвойкою зерна належали не м'якій і твердій, а плівчастим пшеницям, так званим полбам, – а саме: пшениці двозернянці *Triticum dicoccon* Schrank (Syn. *Triticum dicocum* (Schuebl.) Schrank) і пшениці спельті *Triticum spelta* L. [7].

Систематичні палеоетноботанічні дослідження матеріалів Трипільської культури почались саме завдяки роботам З. В. Янушевич. Згодом до цих досліджень приєдналися її учні Г. О. Пашкевич та Н. М. Кузьміна. Завдяки їх працям, на цей час маємо результати палеоетноботанічних досліджень з більш як сотні поселень з території України та Молдови [8–16].

За цими даними встановлено набір рослин, який вживали, і, очевидно, вирощували на своїх полях трипільці. Його складали зернові культури – перш за все, плівчасті пшениці: двозернянка (*T. dicocum*), однозернянка (*T. monococum* L.) і спельта (*T. spelta* L.); ячмені - голозерний багаторядний ячмінь (*Hordeum vulgare* L. subsp. *hexastichon*) та ячмінь плівчастий дворядний (*H. vulgare* subsp. *distichon*) і бобові рослини – вика ервілія [*Vicia ervilia* (L.) Willd.] та горох (*Pisum sativum* L.), в меншій кількості – сочевиця (*Lens culinaris* Medik).

Голозерні пшениці, зернівки яких помилково були визначені А. М. Окснером та К. А. Фляксбергером серед обвугленого зерна, знайденого В. В. Хвойкою, на той час ще не

входили до складу вирощуваних рослин. Зважаючи на їх незначну кількість у знахідках, можна вважати, що голозерні пшениці були лише засмічувачами посівів основних зернових культур, – плівчастих пшениць та ячменів.

Склад вирощуваних рослин упродовж всього періоду існування трипільських племен майже не змінювався, але деякі незначні відмінності все ж можна встановити. Наприклад, на етапі А раннього Трипілля на території Молдови переважала в знахідках, і, очевидно, у посівах, пшениця однозернянка, а на території України – пшениця двозернянка. Пізніше, на етапах В та С, тобто середнього й пізнього Трипілля, пшениця двозернянка вже стала провідною зерною культурою по всьому ареалу поширення племен Трипільської культури.

Довготривале існування такого складу вирощуваних рослин може свідчити про те, що він був добре пристосованим до природних умов і стану знарядь землеробської праці племен, які його вирощували. До того ж, треба зазначити, що такий набір вирощуваних рослин був традиційним, звичним для перших землеробських племен. Він з'явився на неолітичних поселеннях Європи, прийшовши з Передньоазійського осередку разом з землеробськими племенами. Палеоетноботанічні матеріали з пам'ятників неолітичних та енеолітичних культур з території Болгарії, Румунії, Угорщини, Словаччини і Польщі показують видовий склад вирощуваних рослин, аналогічний тому, що зафіксовано на поселеннях Трипільської культури території Молдови та України [17]. У двох інших осередках становлення землеробства – на півдні Середньої Азії та на Кавказі – склад культурних рослин був іншим. Там серед зернових культур перевагу мала велика різноманітність голозерних пшениць та особлива популяція голозерного ячменю [18].

Рослини, що входили до відомого трипільцям асортименту, були першими культурними рослинами, які, з'явившись у VIII – VII тис. до н.е. в Малій Азії, згодом поширились у Європі, а з VI – V тис. до н.е. – і на території Молдови та України. Це плівчасті пшениці однозернянка та двозернянка, ячмінь голозерний і плівчастий, горох, вика ервілія та сочевиця [19].

Плівчасті пшениці – однозернянка, двозернянка та спельта – це однорічні злаки, що інтенсивно вирощувались мешканцями докерамічних неолітичних поселень Близького Сходу. Предки плівчастих пшениць – дика однозернянка (*T. boeoticum* Boiss.) і дика двозернянка (*T. dicoccoides* (Korn. Ex Ash & Graebn.) Schweinf.) зустрічаються і зараз у складі рослинного покриву на сухих схилах степів та розріджених дубових лісів Родючого Півмісяця. Ареал першого з цих видів заходить на територію України – у Крим. Колосся цих пшениць розсіпається при досяганні на окремі колоски. За даними порівняльної генетики, найбільш імовірним районом походження культурної пшениці з дикої є околиці сучасного міста Діярбакир у південно-східній Туреччині [20].

Давні плівчасті пшениці однозернянка, двозернянка, спельта зазвичай об'єднують під назвою «полби», «полб'яні пшениці». Це зумовлює плутанину у визначенні цих пшениць, що призводить до їх неправильного використання як джерел продуктів здорового харчування. Зокрема, як синонім культурної двозернянки використовувалась назва «полба звичайна», для спельти – «полба справжня», однозернянку іноді називають просто «полба». Запропоновано назву «полба» залишити лише для двозернянки, а для інших двох видів використовувати назви відповідно «спельта» та «однозернянка» [21].

Плівчасті пшениці мають високу калорійність зерна, вміст білку в них у півтора рази вище, ніж у голозерних пшеницях. Із зернівок плівчастих пшениць роблять крупу, з якої готують каші та супи, їх використовують для отримання пива й оцту або перемелюють на борошно. Завдяки використанню для виготовлення крупи в Сербії полба (пшениця двозернянка) навіть має назву "крупнік". Каша з цих зернівок дуже смачна й поживна, не поступається гречаній [22].

Ще в XIX та на початку XX ст. каші з полбяних пшениць були звичною їжею. У старовинних поварських книгах такі каші вважались легкими для шлунку [23].

Борошно пшениці однозернянки жовте або коричневате, з нього хліб темнокоричневий. Борошно ж із пшениці двозернянки особливо біле й придатне для виготовлення печива й кексів [24]. За даними Н. О. Брегадзе, з борошна плівчастих пшениць "получается хорошее тесто для хачапури, а хлеб питателен, вкусен и ароматен, сохраняет мягкость в течение нескольких дней, чем и особо ценится во время походов". Кутю, ритуальну їжу, варили в Грузії саме з плівчастих пшениць, для чого ще в середині ХХ ст. їх спеціально вирощували в невеликій кількості [25]. Солома в полби грубіша, ніж у інших видів пшениці і тому мало придатна для годівлі тварин. За етнографічними даними її використовували, переважно, як покрівлю для дахів. Плівчасті пшениці збирають, зрізуючи лише колосся, а стебла (солома) лишаються на полі й згодом, за потреби, витягуються з землі разом з корінням. Така солома з довгими стеблами використовувалась як дешевий покрівельний матеріал [22]. Ще досить недавно в Грузії солома плівчастих пшениць йшла на покрівлю житлових і господарських приміщень. Дах грузинської житлової будівлі шуасахлі, що має в центрі вогнище, слугувала довго завдяки тому, що була прокопчена димом, а зверху вкрита мохом. Така покрівля, зроблена з соломи плівчастих пшениць, забезпечувала постійну температуру в житлі, що особливо важливо для господарських будівель. Зрізають колосся не серпами, а за допомогою спеціальних пристосувань, що нагадують ножиці. Це – дві палички, довжиною 40 – 45 см, скріплені на одному з кінців 12 – 15 см мотузкою або ремінцем. На Кавказі таке пристосування має назву "шнакві, шамкві, шанкві" [25]. Подібні знаряддя зафіксовано М. І. Вавиловим в Астурії [26].

За багатьма властивостями плівчасті пшениці значно відрізняються від голозерних, вирощуваних у наш час на території України. Їх зернівки знаходяться в грубих, міцних плівках (звідки й назва – плівчасті), які лишаються на зернівках після збору збіжжя. Збирають плівчасті пшениці колосками, а не зернівками. Вони характеризуються невибагливістю до ґрунту та якості його обробки, витривалі до несприятливих погодних умов.

Голозерні пшениці більш вибагливі до умов обробки ґрунту, його якості (внесення добрив), зручніші у використанні, бо не потребують спеціальних прийомів для звільнення від плівок. Голозерні пшениці з'явилися у посівах на території України значно пізніше за плівчасті пшениці, лише в 1-му тис. до н.е. Спочатку їх почали вирощувати в кінці 1-го тис. до н.е. греки-колоністи на обмеженій території в Північному Причорномор'ї [27].

Невимолочені зернівки плівчастих пшениць одно- та двозернянки використовувались не лише в їжу людині, але також для годівлі худоби та коней замість вівса або ячменю. Перед використанням зернівки звільнялись від плівок на спеціальних ручних обдирках ("полбодерках"), млинових жорнах, в ступах. Пліній так описує цей процес: «В Етрурії, наприклад, колосся подсушеної полби б'ють пестом с железным наконечником в виде зазубренной трубы, с зубчатой звездой внутри... Большая часть Италии обходится пестом без всяких приспособлений, а также колесами, которые вращает вода, и, кроме того, жерновами» [28]. За спостереженнями Є. О. Столетової, такі "полбодерки" на Волзі являли собою два дерев'яних кола, які крутились одне по одному за допомогою руків'я. Звільнення від плівок зібраного збіжжя відбувалось поступово, за потребою. Співвідношення зерна до плівок за об'ємом складає 1/3, тому збереження колосків потребувало значних об'ємів. Для посівів полбу зберігали невимолоченою, бо сіяли її колосками, а не зернівками. До того ж після обмолоту схожість зерна знижувалась. Для вирощування двозернянки та обробки зібраного врожаю потрібні значні трудові витрати [22]. Полбу сіяли за допомогою сохи, якою загортали колоски на невелику глибину – до 7 см, а боронування робили легкими дерев'яними боровами [29]. Разом з цим, при переході до обробки ґрунту бороною стало неможливим втримувати в землі колоски, якими сіяли, бо вони чіплялись за зубці бороши і виходили на поверхню [22].

Однозернянка може рости на пісках, крейдяних та кам'янистих ґрунтах, там, де інші пшениці звичайно не ростуть. На бідних ґрунтах гірських районів урожайність її становила

до 16 гектолітрів на гектар, а на добрих ґрунтах вона давала більш ніж 80 гектолітрів на гектар [24]. У перерахунку на звичні для нас виміри це 4,5 ц/га. Пшениця однозернянка влаштувала жителів гірських районів. Ще в ХХ столітті її вирощували в гірських районах Європи – в альпійському регіоні, на Балканах, на Піренеях, навіть на острові Готланд у Швеції, у Туреччині, Закавказзі, Марокко [30]. В Україні культурна однозернянка зростала в Криму, зокрема в Байдарській долині. Причому чисті посіви в першій чверті ХХ ст. зустрічалися рідко, частіше вона була домішкою в посівах пшениці м'якої. На даний час в Угорщині створено й зареєстровано сорти культурної однозернянки MV Alkor (2008) і MV Menket (2011), які інтродуковано до України.

Пшениця культурна двозернянка (власне «полба») може зростати на підзолах і глинах, на чорноземах; на погано оброблених полях і на виснажених, але при цьому значно знижується її врожайність. Для посівів вона не потребує глибокої оранки. Ця пшениця стерпна до холодів, весняної сирості, приморозків. Всі ці якості забезпечили їй назву «надійного» хліба. Пшениця двозернянка мала врожайність «сам 6 – 7» [22]. У Грузії двозернянка відома як культура, що добре знищує на полях бур'яни, тому може використовуватись при посівах на цілині та перелогах [25]. За часів Трипільської культури полба була основною зерновою культурою. Нині посіви полби локалізовані в осередках, розташованих на території від Індії до Піренейського півострова і від Ефіопії до острова Готланд (Швеція), де населення підтримує давні землеробські традиції і культуру. До США двозернянку занесено переселенцями з російського Поволжя (яра – «Ярославська полба», «Vernal») та з північної Франції («Black Winter Emmer»). Цікавість до унікальних круп'яних і дієтичних властивостей цієї культури зумовила збільшення посівних площ цієї культури і створення селекційних сортів. Під час своєї останньої експедиції в 1940 році М. І. Вавилов знайшов кущ пшениці двозернянки (*Triticum dicoccum*) біля с. Путиля Чернівецької обл. Ця знахідка підтвердила його припущення про існування посівів реліктових плівчастих пшениць у замкнених гірських районах, зокрема і Карпат [31]. Є. А. Столетова зазначала про вирощування полби в Криму [22], Г. С. Кияк виявив, що двозернянка в Карпатах була відомою під назвами «оркиш» та «лускниця» [32]. У безпосередній близькості від України в 70-ті рр. ХХ ст. полба вирощувалась у «Білих Карпатах» на кордоні Чехії та Словаччини, причому цікаво, вона належала не до центрально-європейського еко типу, а була подібна до волзької полби [33]. За останнє десятиріччя в Україні, в Інституті рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН створено й зареєстровано два селекційні сорти полби – Голіковська (2015 р.) та Романівська (2016 р.), які при збереженні якісних характеристик зерна у значній мірі позбавлені одного з головних недоліків стародавньої полби – важкого вимолоту. Сорт Голіковська створено за участі ранньостиглої стійкої до хвороб ефіопської полби та продуктивної європейської полби. У сорті Романівська властивості ефіопської полби поєднано з екологічною пластичністю та якістю зерна вірменської полби східного підвиду.

На відміну від однозернянки й полби, спельта не має безпосереднього дикого предка. Обґрунтовано вважається, що європейська спельта, до якої належить і спельта Карпат, має вторинне, поліфілетичне походження як наслідок гібридизації голозерної гексаплоїдної пшениці з культурною тетраплоїдною, можливо, культурною двозернянкою. Тобто спельта виникла вже в культурі [30]. Ця пшениця більш урожайна, ніж однозернянка та полба, але також невибаглива до умов вирощування і пристосована до неглибоких ґрунтів гірських районів. За даними археологічних досліджень, спельта на території Дністровсько-Прутського межиріччя (Молдова, Україна) вирощувалась з епохи неоліту, а в епоху бронзи вона, можливо, на деяких поселеннях набула широкого розповсюдження. Після епохи бронзи знахідки її у даному регіоні стають незначними, проте вона продовжила існувати ще досить тривалий час – до пізнього середньовіччя. Наявність у посівах спельти згадується у письмових джерелах кінця ХІХ ст. у колишній Бессарабській губернії, на території сучасної Одеської обл. (повіти Акерманський та Ізмаїльський). У культурі Карпатських курганів (Чернівецька обл.) численні сліди спельти датуються II – IV ст. н. е.

Залишки спельти знайдено в Прикарпатті та лісостепу Правобережної України (Білогірський район Хмельницької обл.). З. В. Янушевич вважає, що спельта до Дністровсько-Прутського району прийшла з Передньої Азії через Балкани. Про вирощування спельти в Західному регіоні України в середині ХХ ст. зазначає Г. С. Кияк [32].

Експедиціями Національного центру генетичних ресурсів рослин України спільно з співробітниками генбанків Польщі та Словаччини у Карпатському регіоні не було знайдено ані спельту, ані двозернянку. Разом з цим, нещодавно професор Уманського національного університету садівництва Ф. М. Парій знайшов у одному з сіл Карпат спельту, яку вирощував місцевий житель. Добором з популяції цієї спельти було створено і зареєстровано сорт Зоря України (2012 р.), і на її основі, шляхом гібридизації з пшеницею м'якою – сорт Європа (2015 р.) [34]. У Європі (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Італія, Іспанія, Сербія) та Канаді зареєстровано значну кількість сортів спельти озимої та ярої.

Палеоботанічні матеріали з трипільських пам'яток показують велике значення ще однієї зернової культури – ячменю. У період раннього Трипілля переважав, можливо, ячмінь голозерний (*H. vulgare var. coeleste*), а в наступні етапи – ячмінь плівчастий. Причини заміни полягають, очевидно, у тому, що, не дивлячись на те, що голозерний ячмінь більш зручний в обробці, він легше піддавався грибковим захворюванням, що знижувало врожайність. Серед зернових культур ячмінь найбільш скоростиглий. Переважно ячмінь використовується для годівлі худоби – свиней і коней, особливо в тих районах, де не вирощують овес. Ураховуючи велику кількість знахідок, очевидно, що ячмінь мав не менше значення в господарстві трипільців, ніж плівчасті пшениці.

Палеоетноботанічні дані свідчать, що жито й овес, добре відомі в наш час зернові культури, ще не входили до складу рослин, які вирощували трипільці. Вони, як культурні рослини, з'явилися на території України, досить пізно. Їх знахідки в незначній кількості в неоліті – енеоліті – бронзі можна трактувати лише як такі, що належали бур'яновим рослинам. Це ще раз підтверджує теорію М. І. Вавилова про вторинність цих культур [35]. Жито засмічувало голозерні пшениці, овес – плівчасті. При просуванні посівів пшениць на північ ці засмічувачі набули чисельну перевагу над основною культурою, землеробами було оцінено харчові властивості їх зерна, і їх було введено в культуру. М. І. Вавилов навіть називав овес "полбяным", оскільки спочатку він був звичайним бур'яном у посівах полби. У тих місцевостях, де вирощують полб'яні пшениці в невеликій кількості і в наш час (Іспанія, Швейцарія, Австрія), овес знаний лише як бур'ян. Але й досі невідомо, коли саме відбувся процес переходу від рослини-засмічувача до його культурної форми. Ні в неоліті, ні в матеріалах епохи бронзи культурний овес не знайдено. Найбільш ранні знахідки, з кінця I тис. до н.е., культурної форми вівса походять з території Чехії та Словаччини [19].

До рослин, які вирощувались трипільцями, належать також бобові рослини – горох посівний та вика ервілія. Але насіння їх у викопному стані зустрічається не так часто, як зернівки злаків. Велика кількість насінин гороху знайдена на поселенні Майданецьке (777 насінин) [10]. Відома велика знахідка – біля трьох тисяч насінин гороху посівного на поселенні культури Кукутуні А – Велень Пятра Нямець у Румунії [36]. Обвуглене насіння вики ервілії виявлено на поселенні Карбуна в Молдові. Знахідки вики ервілії у викопних матеріалах досить звичайні [29]. Вика ервілія – скоростигла, невибаглива рослина, добре росте на різних ґрунтах і легко переносить посуху, швидко досягає, має короткий вегетаційний період, тому подекуди на півдні встигає дати по два врожаї на рік. Але насіння цієї рослини токсичне, особливо для людини та для деяких домашніх тварин. Тому воно використовується в їжу з обов'язковим попереднім вимочуванням. Зелена маса та сіно вживаються для відгодівлі тварин. Вважається, що, починаючи з римського часу, вику використовували переважно для тварин, а в їжу людині – лише в голодні роки та для бідних людей. Але і досі мало що відомо про спосіб використання цієї бобової рослини давніми землеробами в неоліті та в добу бронзи. Дані про сучасне поширення вики ервілії разом з

археологічними матеріалами свідчать про те, що ця рослина входила як основний компонент в ранньонеолітичний асортимент на Близькому Сході і була введена в культуру в Анатолії або Леванті, тобто в тому районі, де в дикому стані росте і зараз. Сьогодні вика ервілія – звична рослина для Середземномор'я та Близького Сходу. Головний постачальник вики ервілії на світовому ринку – Туреччина [19]. В Україні в наш час її не вирощують.

З. В. Янушевич вважає, що трипільці вже на ранньому етапі свого існування займалися садівництвом. Для доказу вона використала знахідки кісточок абрикосу *Armeniaca vulgaris* Lam. (Syn. *Prunus armeniaca* L.), аличі *Prunus divaricata* Ledeb. (Syn. *Prunus cerasifera* Ehrh.), сливи *Prunus domestica* L. на поселенні Нові Русешти [37]. Але палеоетноботаніки Д. Зохарі та М. Хорф вважають, що введення в культуру яблунь, груш, слив, вишень стало можливим тільки після освоєння землеробами навичок щеплення. Докази використання цих прийомів з'являються в Європі тільки в I тис. н.е. Встановити ж за морфологічними особливостями, чи належали викопні залишки кісточок культурним формам, чи дикорослим, що могли бути зібраними в оточуючих поселення лісах та луках, неможливо [19].

Враховуючи склад рослинного покриву, в оточенні якого жили трипільські племена, невелику врожайність та значні трудові витрати при вирощуванні зернових культур, а також етнографічні дані, згідно яких ще в XX ст. збиральництво мало певне значення в житті людини, можна уявити, що для трипільців воно відігравало значну роль. Безумовно, дикорослі, зібрані в лісах або на луках рослини були важливим компонентом їжі, джерелом мінеральних речовин і вітамінів.

Даних, які свідчать про збиральництво, на жаль, мало. Причин тут декілька, і полягають вони, перш за все, у тому, що не всі рослини або їх частини можуть зберігатись у викопному стані. Зберігаються найчастіше обвуглені рештки, інколи – мінералізовані або муміфіковані, як, наприклад, в пірамідах, некрополях, катакомбах. Більше шансів бути збереженими мають рослини, що потребують теплової обробки перед вживанням. Плоди, горіхи, лушпиння, кісточка мають менше можливостей потрапити у викопний стан. Ще менше можливостей перейти до викопного стану мають листя, стебла, корені, кореневища. Але деякі дані, зібрані палеоетноботаніками, можна навести.

Палеоботанічні дослідження показують, що давня людина збирала в оточуючому рослинному світі малину, ожину, суницю, бузину, ліщину, дику яблуню, жолуді дуба. Ще сюди ж можна віднести лободу білу, ріпак [38]. Збирали плоскуху звичайну або півняче просо, гірчак шорсткий, вівсюг звичайний, мокрицю середню, талабан польовий, зірочник середній, подорожник ланцетолистий, витку гречку березковидну, грицики звичайні. Про те, що ці рослини вживались раніше в їжу, свідчать знахідки їх насіння в шлунках людей залізного віку, відкритих у болотах Данії. У складі рослинних залишків зі шлунку таллундської людини знайдено насіння та зернівки 66 видів рослин, і лише п'ять з них належали до культурних. Ці рослини досить відомі, вони зустрічаються в природних угрупованнях і багато з них засмічують поля та городи [39].

Ще досить недавно, за відомостями, наведеними в книзі М. Л. Рева та Н. Н. Рева, ці рослини вживались в їжу і в Україні. Деякі з них відомі і як лікарські рослини [40]. Деякі дані про збиральництво трипільських племен наводить З. В. Янушевич. Вона знайшла кісточка кизилу (*Cornus mas* L.) та їх відбитки на фрагментах кераміки, відбитки насінин дикої груші (*Pyrus elaeagrifolia* Pall.) та дикої яблуні (*Malus* sp.), обвуглені кісточка та плоди дикої вишні (*Cerasus* sp.), кісточка та плоди терену (*Prunus spinosa* L.), глоду (*Crataegus monogina* Jacq.), калини гордовини (*Viburnum lantana* L.). Не виключено, що об'єктом збиральництва був також дикий виноград (*Vitis vinifera* subsp. *sylvestri* (C.C.Gmel.) Negl.). А вже ще в кінці XIX – на початку XX століть він зустрічався в заплавах лісах долин Пруту й Дністра [41].

Рослинний покрив, в оточенні якого існували поселення, давав можливість використовувати в господарстві рослини не лише в їжу. Ліси були джерелом деревини для

будівництва, палива, виготовлення різноманітних предметів побуту. З цією метою могли використовувати деревину бука, дуба, липи, клена, ясеня, в'яза, верби, смереки, ялиці сосни тощо.

ВИСНОВКИ

Таким чином, трипільські племена вирощували на своїх полях примітивні плівчасті пшениці – двозернянку та однозернянку, ячмінь – плівчастий та голозерний, бобові рослини – горох та вику ервілію. Плівчасті пшениці, яким віддавалась перевага, – це рослини, що були добре пристосованими за своїми біологічними особливостями (витривалість до кліматичних умов, невибагливість до ґрунтів, стійкість до грибкових захворювань) як до природних умов, так і до примітивного рівня землеробства (обробка ґрунту роговими та дерев'яними знаряддями, збирання врожаю не серпами, а спеціальними пристосуваннями для обламування колосків).

Ці культури були тим стартом, з якого починалось землеробство в Україні. Україна не входить до первинних або вторинних центрів походження культурних рослин. Але талант і працелюбність населення в сполученні з різноманітними, переважно сприятливими природними умовами обумовили розвиток різноманіття культурних рослин через творчу роль спочатку народної, а потім наукової селекції, за рівнем якої Україна займає провідні позиції у світі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шнирельман В. А. Идеи Н.И. Вавилова и современные данные о формировании ранних очагов производящего хозяйства. Вавиловское наследие в современной биологии. М.: Наука. 1989. С. 299–17.
2. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. Материалы и исследования по археологии СССР. № 38. М.–Л., 1953. 460 с.
3. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. Отв. ред. ч.-к. АН СССР С. В. Киселев. М.: Изд-во АН СССР, 1961. 228 с.
4. Збенович В. Г. К проблеме происхождения Трипольской культуры. Первобытная археология, поиски и находки. Сб. науч. тр. К., Наукова думка. 1980. С. 124–145.
5. Хвойка В. Каменный век Среднего Приднепровья. Труды XI Арх. съезда, т. 1. 1901. С. 730–812.
6. Коршак К. Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я. Наукові записки Інституту історії матеріальної культури, кн. 5–6. 1935. С. 9–53.
7. Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев: Штиинца. 1976. 214 с.
8. Янушевич З. В., Кременецкий К. В., Пашкевич Г. О. Палеоботаничні дослідження Трипільської культури. Археологія 3. 1993. С. 143–152.
9. Пашкевич Г. А. Культурные растения трипольских поселений Поднепровья. Первобытная археология. Поиски и находки. К.: Наукова думка. 1980. С. 234–242.
10. Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга. Первобытная археология, К.: Наукова думка. 1989. С. 132–142.
11. Пашкевич Г. А. Результаты палеоботанического исследования крупных трипольских поселений. Раннеземледельческие поселения – гиганты Трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов. Тальянки. 1990. С. 131–134.
12. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит – бронза). Каталог. Препринт. 1991. К. 48 с.
13. Збенович В. Г., Пашкевич Г. А. К характеристике земледелия Трипольской культуры. (Ранний этап). *Studia praehistorica*. Sofia. 9. 1988. P. 179–193.

14. Кузьминова Н. Н. Находки обугленных остатков семян сорных растений на трипольских памятниках Молдавии. Ботанические исследования. Флора. Геоботаника и палеоэтноботаника. Кишинев. Штиинца. Вып. 1. 1988. С. 3–12;
15. Kuzminova N. N. Crops and weeds in the Tripolye culture sites in Moldavia. Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany. 8th Symposium. Nitra. Nove Vozokany, 1989. Acta Interdisciplinaria Archaeologica. 7. 1991. P. 199–201.
16. Кузьминова Н. Н., Петренко В. Г. Культурные растения на Западе Северного Причерноморья в середине III – II тыс. до н.э. (по данным палеоботаники). Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовтень 1989 р. К.: Наук. думка, 1989. С. 119–120.
17. Wasylikowa K., Cărciumaru M., Hajnalová E., Hartványi P., Pashkevich G., Yanushevich Z. East –central Europe. In: Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany, eds. W. van Zeist, K. Wasylikowa & K.-E. Behre. A.Balkema. Rotterdam: Brookfield, 1991. P. 207–239.
18. Janushevich Zoya V. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age. Foraging and farming. The evolution of plant exploitation. Oxford. 1989. P. 607–619.
19. Zohary D. and M. Hopf. Domestication of plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in the West Asia, Europe and the Nile Valley. Oxford-New York: University press, 2000. 316 p.
20. Heun M., Schafer-Pregl R., Klawan D., Castagna R., Accerbi M., Borghi B., Salamini F. Site of Einkorn wheat domestication identified by DNA fingerprinting. Science. 1997. Vol. 278. No. 5341. P. 1312–1314.
21. Твердохліб О. В., Голік О. В., Нінієва А. К., Богуславський Р. Л. Спельта і полба в органічному землеробстві. Посібник українського хлібороба. 2013. Т. 1. С. 154–155.
22. Столетова Е. А. Полба – эммер *Triticum dicocum* Shrank. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции, 1924 – 1925. Т.14. Вып. 1. С. 27–105.
23. Любомиров П. О культуре полбы в России до середины XVIII в. Тр. по прикл. бот., ген. и сел. 1928. Т.18. Вып. 1. С. 3–15.
24. Percival J. The wheat plant. Duckworth and Co. London. 1921. 463 p.
25. Брегадзе И. А. Очерки по агроэтнографии Грузии. Тбилиси: Мицниереба, 1982. 120 с.
26. Вавилов Н. И. Пять континентов. Л.: Наука, 1987. 213 с.
27. Pashkevich Galina A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea. Eurasia antiqua, band 7, Berlin, 2001. P. 530 – 532.
28. Плиний. Естественная история, кн. XVIII. В кн. "Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве." М.–Л.: ОГИЗ, Сельхозгиз, 1937. С. 246.
29. Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования. Кишинев: Штиинца, 1986. 92 с.
30. Дорофеев В. Ф., Филатенко А. А., Мигушова Э. Ф., Удачин Р. А., Якубцинер М. М. Культурная флора СССР. Т.1. Пшеница. Л.: Колос, 1979. 347 с.
31. Бахтеев Ф. Х. Полба (*Triticum dicocum* Schubl.), найденная Н. И. Вавиловым в Карпатах. В кн. Вопросы эволюции, биогеографии, генетики и селекции. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 59–60.
32. Кияк Г. С. Історія культури пшениці в західних районах України. Озима пшениця. – К.: Урожай, 1964. С. 3–8.
33. Kühn F., Hammer K., Hanelt P. Botanische Ergebnisse einer reise in die CSSR 1974 zur Sammlung autochtoner Landsorten von Kulturpflanzen. Kulturpflanze, 24. 1976. S. 283–347.

34. Парій Ф. М., Заболотна І. Р. Спельта: сучасний стан і перспективи селекції. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Агрономія і біологія. 2013. № 11. С. 169–173.
35. Вавилов Н. И. Происхождение и география культурных растений. Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1987. 440 с.
36. Cârciumaru M., Monah F. La civilisation de Cucuteni en contexte européen. В.А.І. Iași. 1987. P. 173.
37. Янушевич З. В. Земледелие в раннем Триполье. Первобытная археология – поиски и находки. К.: Наукова думка, 1980. С. 225–234.
38. Brombacher C. Archaeological investigations of Late Neolithic lakeshore settlements (Lake Biel, Switzerland). *Vegetation History and Archaeobotany*. 6. 1997. P. 167–186.
39. Helbaek H. Comment on *Chenopodium album* as a food plants in prehistory. *Ber. Geobotan. Inst. Rübel*. 31. 1960. P. 16–19.
40. Рева М. Л., Рева Н. Н. Дикі їстівні рослини України. Київ: Наукова думка, 1976. 168 с.
41. Пачоский И. К. Дикий херсонский виноград. Зап. Импер. общ-ва сельск. хоз. Южной России, 1912. С. 1–40.

REFERENCES

1. Shnirelman VA. 1989. Ideas of N. I. Vavilov and modern data on the formation of the early hearths of the producing economy. In: *Vavilovskoe nasledie v sovremennoy biologii*. Moskva: Nauka; p 299-317.
2. Bibikov SN. 1953. Early Trypillya settlement Luka-Vrublevetskaya on the Dniester. In: *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*. 38. Moskva–Leningrad; 460 p.
3. Passek TS. 1961. Early agricultural (Trypillya) tribes of Transdnestr. *Otv. red. ch.-k. AN SSSR Kiselev S. V., editor. Moskva.: Izd-vo AN SSSR;* 228 p.
4. Zbenovich VG. 1980. To the problem of the origin of the Trypillya culture. In: *Pervobyitnaya arheologiya, poiski i nahodki. Sb. nauch. tr. Kyiv: Naukova dumka;* p. 124-145.
5. Hvoyka V. 1935. Stone Age of the Middle Dnieper. In: *Trudy XI Arh. syezda, t. 1. 1901. p 730-812.*
6. Korshak K. 1935. Agriculture of the ancient tribal communities of the Middle Dnieper. In: *Nauk Zap Ins Ist Mater Kult. Kn. 5– 6. p. 9-53.*
7. Yanushevich ZV. 1976. Cultivated plants of the South-West of the USSR on paleobotanical research. Kishinev: Shtiintsa; 214 p.
8. Yanushevich ZV, Kremenetskiy KV, Pashkevich GO. 1993. Paleobotanical studies of Trypillya culture. *Arheologiya*. 3: 143-152.
9. Pashkevich GA. 1980. Cultivated plants of Trypillya settlements of Dnieper. *Pervobyitnaya arheologiya. Poiski i nahodki. Kyiv: Naukova dumka;* p 234-242.
10. Pashkevich GA. 1989. Paleobotanical studies of Trypillya materials of the area between the Dnieper and Southern Bug rivers. In: *Pervobyitnaya arheologiya. Kyiv: Naukova dumka;* p. 132-142.
11. Pashkevich GA. 1990. The results of a paleobotanical study of large Trypillya settlements. *Rannezemledelcheskie poseleniya – giganti Tripolskoy kultury na Ukraine: Tezisy dokladov. Talyanki;* p 131-134.
12. Pashkevich GA. 1991. Paleoethnobotanical finds on the territory of Ukraine (the Neolithic - Bronze). *Katalog. Preprint. Kyiv. 48 p.*
13. Zbenovich VG, Pashkevich GA. 1988. To the characteristic of agriculture of Trypillya culture. (Early stage). *Sofia. Studia praehistorica*. 9: 179-193.
14. Kuzminova NN. 1988. Finds of charred remains of weed seeds on Trypillya monuments of Moldova. *Botanical research. Flora. Geobot Paleoetn*. 1: 3-12;

15. Kuzminova NN. 1991. Crops and weeds in the Trypillya culture sites in Moldavia. Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany. 8th Symposium. Nitra. Nove Vozokany, 1989. Acta Interdiscipl Archaeol; 7: 199-201.
16. Kuzminova NN, Petrenko VG. 1989. Cultivated plants in the Western Northern Black Sea region in the middle of the III – II millennium BC. (according to paleobotany data). Problemy istorii ta arkheolohii davniogo naseleння Ukrainskoi RSR. Tezy dopovidei. XX Republic Conference; 1989 Oct 7-9; Kyiv: Naukova dumka; p. 119-20.
17. Wasylikowa K., Cârciumaru M., Hajnalová E., Hartyányi P., Pashkevich G., Yanushevich Z. 1991. East –central Europe. In: Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany. Zeist W, Wasylikowa K, Behre KE, Balkema A, editors. Rotterdam: Brookfield; p 207-239.
18. Janushevich ZV. 1989. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age. Foraging and farming. In: The evolution of plant exploitation. Oxford; p. 607-619.
19. Zohary D, Hopf M. 2000. Domestication of plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in the West Asia, Europe and the Nile Valley. Oxford – New York: University press; 316 p.
20. Heun M, Schafer-Pregl R, Klawan D, Castagna R, Accerbi M, Borghi B, Salamini F. 1997. Site of Einkorn wheat domestication identified by DNA fingerprinting. Science. 278 (5341): 1312-1314.
21. Tverdokhlib OV, Holik OV, Niniieva AK, Bohuslavskiy RL. 2013. Spelt and emmer in organic farming. Posibn Ukr Khlibor. 1: 154-155.
22. Stoletova EA. 1924. Polba – emmer *Triticum dicoccum* Shrank. Tr Prikl Bot Gen Sel. 1924 – 1925; 14(1): 27-105.
23. Lyubomirov P. 1928. About emmer culture in Russia until the middle of the XVIII century. Tr Prikl Bot Gen Sel. 18(1): 3-15.
24. Percival J. 1921. The wheat plant. Duckworth and Co. London; 463 p.
25. Bregadze IA. 1982. Essays on agro-ethnography of Georgia. Tbilisi: Mitsniereba; 120 c.
26. Vavilov NI. 1987. Five continents. Leningrad: Nauka; 213 p.
27. Pashkevich GA. 2001. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea. Eurasia antiqua, band 7, Berlin; p 530-532.
28. Pliniy. Natural History, 1937. Vol. XVIII. In: Katon, Varron, Kolumella, Pliniy o selskom hozyaystve. Moskva–Leningrad: Selhozgiz, OGIZ; 246 p.
29. Yanushevich ZV. 1986. Cultivated plants of the Northern Black Sea. Paleoetnobotanicheskie issledovaniya. Kishinev: Shtiintsa; 92 p.
30. Dorofeev VF, Filatenko AA., Migushova EF, Udachin RA, Yakubtsiner MM. 1979. Cultural flora of the USSR. Vol.1. Wheat. Leningrad: Kolos; 347 p.
31. Bahteev FH. 1960. The emmer (*Triticum dicoccum* Schubl.) found by N. I. Vavilov in the Carpathians. In: Voprosyi evolyutsii, biogeografii, genetiki i selektsii. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR; p. 59-60.
32. Kyiak HS. 1964. History of wheat culture in the Western Regions of Ukraine. Winter wheat. K: Urozhai; p. 3-8.
33. Kühn F, Hammer K, Hanelt P. 1976. Botanische Ergebnisse einer reise in die CSSR 1974 zur Sammlung autochtoner Landsorten von Kulturpflanzen. Kulturpflanze; 24: 283-347.
34. Parii FM, Zabolotna IR. 2013. The spelt: the current state and prospects of breeding. Visnyk Sum Nation Agr Univ. Seriya: Ahronomiia i biolohiia. 11: 169-173.
35. Vavilo NI. 1987. The origin and geography of cultivated plants. Leningrad: Nauka, Leningr. otdel.; 440 p.
36. Cârciumaru M, Monah F 1987. La civilisation de Cucuteni en contexte européen. B.A.I. Iași; 173 p.
37. Yanushevich ZV. 1980. Farming in early Trypillya. Pervobyitnaya arheologiya – poiski i nahodki. Kyiv: Naukova dumka; p. 225-234.

38. Brombacher C. 1997. Archaeological investigations of Late Neolithic lakeshore settlements (Lake Biel, Switzerland). *Veget Hist Archaeobot.* 6: 167-186.
39. Helbaek H. 1960. Comment on *Chenopodium album* as a food plants in prehistory. *Ber Geobotan Inst Rübél*; 31: 16-19.
40. Reva ML, Reva NN. 1976. Wild edible plants of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka; 168 p.
41. Pachoskiy IK. 1912. Wild Kherson grapes. *Zap. Imper. obsch-va selsk. hoz. Yuzhnoy Rossii*, p. 1-40.

Пашкевич Г. А.¹, Богуславский Р. Л.²

¹*Институт археологии НАН*

пр. Владимира Ивасюка, 12.

Киев, 04210, Украина

E-mail: galina.pashkevich@gmail.com

²*Институт растениеводства им. В. Я. Юрьева НААН*

Национальный центр генетических ресурсов растений Украины

Московский проспект, 142, Харьков, 61060, Украина

E-mail: ncpgru@gmail.com

ИСТОКИ РАСТЕНИЕВОДСТВА УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

Цель статьи – на основании анализа литературных источников и результатов археологических исследований определить состав культурных растений, выращиваемых в древнейший известный период земледелия на территории Украины – в эпоху Трипольской культуры, а также состояние земледелия того времени.

Результаты. Определено, что земледелие на территории Украины возникло на основе культур, интродуцированных из Переднеазиатского центра происхождения культурных растений через Балканы и через Кавказ. Трипольские племена выращивали пленчатые пшеницы - двузернянку и однозернянку, ячмень пленчатый и голозерный, бобовые растения - горох и вику эрвилию. Эти культуры были хорошо приспособлены по своим биологическим особенностям – устойчивости к климатическим условиям, неприхотливости к почвам, устойчивости к грибковым заболеваниям – как к природным условиям, так и к примитивному уровню земледелия: обработке почвы роговыми и деревянными орудиями, сбору урожая не серпами, а специальными приспособлениями для обламывания колосьев и т. п. В то же время они удовлетворяли людей по питательным и качественным свойствам. Рассмотрено использование древними земледельцами дикорастущей флоры - травянистых, плодовых, орехоплодных, ягодных растений, винограда, лесных пород. Эти культуры были тем стартом, с которого начиналось земледелие в Украине. В современный период в Украине, как и во всем мире, возобновляется интерес к древним культурам как источникам «здорового питания». На базе древних форм спельты и полбы созданы отечественные селекционные сорта.

Выводы. Наиболее древний известный период земледелия на территории Украины – эпоха Трипольской культуры, основными культурными растениями которой были пленчатые пшеницы, ячмень, горох, вика эрвилия. Эти культуры были хорошо приспособлены как к природным условиям, так и к примитивному уровню земледелия. Использовались также растения дикорастущей флоры. Украина не входит в первичные или вторичные центры происхождения культурных растений. Но талант и трудолюбие населения в сочетании с различными, преимущественно благоприятными природными условиями обусловили развитие многообразия культурных растений через творческую роль

сначала народной, а затем научной селекции, по уровню которой Украина занимает передовые позиции в мире.

Ключевые слова: *Украина, история земледелия, культурные растения, Трипольская культура.*

Pashkevych G. A.¹, Boguslavskyi R. L.²

¹Institute of Archeology of NAS

12, Volodymyra Ivasiuka, ave., Kyiv, 04210, Ukraine

E-mail: galina.pashkevich@gmail.com

²Plant Production Institute nd. a. V.Ya. Yuriev of NAAS

National Center for Plant Genetic Resources of Ukraine

142, Moskovskyi ave., Kharkiv, 61060, Ukraine

E-mail: ncpgru@gmail.com

ORIGINS OF THE CROP PRODUCTION IN UKRAINE (ON THE MATERIALS OF HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL RESEARCH)

Aim – on the basis of literary sources analysis and results of archaeological research, to define sortiment of cultivated plants were grown in the most ancient known period of agriculture in the territory of Ukraine – Trypillia culture, and also the state of agriculture in that time.

Results. There is determined that the agriculture on the territory of Ukraine arose on the basis of a crops introduced from the South West Asian cultivated plants origin center through Balkans and Caucasus. The Trypillia tribes grewed hulled wheats - emmer and eincorn, barley hulled and naked, leguminous plants – peas and vetch ervilia. These crops were well adapted by their biological characteristics – resistance to climatic conditions, tolerance to soil conditions and resistance to fungal diseases – both to natural conditions and to primitive griculture level: tillage with horn and wood tools, harvesting not by sickles but by special devices for breaking off ears etc. At the same time, they satisfied people with nutritional and qualitative properties. Use by ancient growers of wild flora – herbaceous, fruit, nutty, berry plants, grapes, forest species is considered. These crops were the start from which agriculture began in Ukraine. In the modern period in Ukraine, as in the whole world, interest in ancient crops as sources of "healthy nutrition" is renewed. On the basis of ancient forms of spelt and emmer, domestic breeding varieties were created.

Conclusions. The most ancient known period of agriculture on the territory of Ukraine is Trypillia culture. The Trypillia tribes grew hulled wheats, barley, peas and ervil vetch. These crops were well adapted both to natural conditions and to the primitive agriculture level. Plants of wild-growing flora were used also. Ukraine is not included in the primary or secondary cultivated plants origin centers. But the talent and industriousness of the population in combination with various, predominantly favorable natural conditions conditioned the development of of the cultivated plants diversity through the creative role of the initially folk and then scientific breeding, in which Ukraine occupies leading positions in the world.

Keywords: *Ukraine, history of agriculture, cultivated plants, Trypillia culture.*